МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ
Факультет № 6
Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ ««ІСТОРИКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА»

вибіркових компонент освітньої програми
третього рівня вищої освіти

за темою «Доктрина правороzуміння в СРСР та УРСР»

2421.1 наукові співробітники (правознавство)

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 8 (протокол від 18.08.2023).

Розробники:
1. Завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Холод Ю. А.**
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:
1. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**
2. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**

План лекції:

1. **Академічна державно-правова концепція.**
2. **Офіційна радянська доктрина праворозуміння.**

Рекомендована література:

Основна:

1. Головко О.М., Кагановська Т.Є. Історія вчень про право і державу. Підручник: у 2 ч. Ч. 1: Зарубіжні країни. Харків : Колегіум, 2020. 848 с.
2. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: курс лекцій, прочитаних у Національному університеті "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Харків: Право, 2012.
3. Історія політичних і правових вчень [Текст] : курс лекцій / Ю. О. Тополь. Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права, 2018. 537 с.
4. Історія політичних і правових вчень. Від стародавніх часів до XVII століття [Текст]. Київ : ОВК, 2021. 238 с.

Додаткова:

5. Історія вчень про державу і право [Текст] : навч. посіб. / В. В. Ладиченко, В. В. Орленко, В. І. Орленко ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ : Медінформ, 2014. 462 с.

6. Гончарук-Чолач Т. В., Томахів В. Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень [Текст] : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2020. 226 с.

7. Зінченко О. В. Історія вчень про державу і право: у таблицях і дефініціях: навчальний посібник / О.В. Зінченко, О.В. Петришин. Харків: Право, 2012.

8. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. 4 те вид., доповн. К.: Алерта, 2015. 416 с

9. Мироненко О. М. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник О.М. Мироненко, В.П. Горбатенко. Київ: Академія, 2010.

10. Осауленко О. І. Історія вчень про державу і право: навчальне видання: посібник для підготовки до іспитів / О.І. Осауленко та ін. Київ: Вид. Ліпкан О. С., 2010.

Текст лекції:

1. Академічна державно-правова концепція.

Восени 1918 р. групою провідних вчених був розроблений проект статуту Української Академії наук, а 12 лютого 1919 р. відбулись загальні збори вчених-засновників академії, першим президентом якої було обрано відомого вченого Володимира Івановича Вернадського (1863—1945).

До її складу увійшли вчені-правники, які зробили значний внесок у розвиток державно-правової думки, заклали основу розвитку вітчизняної школи права. Поміж них вирізнявся академік Української Академії наук з 1919 р. декан юридичного факультету Київського державного університету Богдан Олександрович Кістяківський (1868—1920). Своє державно-правове вчення Б. О. Кістяківський виклав у багатьох наукових працях, серед яких «Соціальні науки і право», «Суспільство та індивід», «Держава правова і соціалістична», «На захист права (Інтелігенція і правосвідомість)», «Категорії необхідності і справедливості при дослідженні соціальних явищ» тощо.

Досліджуючи сутність права, держави та співвідношення суспільства і особи, вчений зазначав, що «суспільність нагло входить у життя кожного сама, попри його волю і бажання». Це здійснюється за допомогою права, «завдяки його властивості немовби ззовні вломлюватися в життя людини».

Цьому процесу сприяють держава, її спрямованість на здійснення правових норм, суспільна думка, орієнтована на правомірну поведінку, а також «вкорінені в кожній окремій психіці імпульси, які ненастанно виринають на поверхню свідомості та виставляють їй свої владні вимоги».

Досліджуючи правові теорії, Б. О. Кістяківський робив спробу об'єктивно оцінити психологічне і нормативне розуміння права. Він погоджувався, що право «як елемент нашої свідомості може існувати у двох різновидах: як суто психічне явище, тобто деяка сукупність уявлень, почувань і вольових імпульсів, або ж як норма чи, радше, сукупність норм, яким ми надаємо наддиндивідуального значення і які народжуються у нашій свідомості з певним вимаганням належності й обов'язку».

Всяке суспільне утворення, вважав учений, вимагає системного впорядкування, регулювання зовнішньої поведінки суб'єктів відносин, тобто правових норм. Проте ці норми не слід розглядати як щось зовнішнє, оскільки вони «живуть» у свідомості людини і по суті є внутрішнім аспектом її духу, так само, як і етичні норми. Свій зовнішній вираз норми права знаходять у статтях нормативно-правових актів або при їх застосуванні.

Водночас у етапі «На захист права (Інтелігенція і правосвідомість)» Б. О. Кістяківський зазначав, що «тенденція до детальної регламентації і регулювання всіх суспільних відносин статтями писаних законів притаманне поліцейській державі, і вона становить відмітну ознаку його на противагу державі правовій». Він наголошував, що основою міцного правопорядку є свобода та недоторканність особи, забезпечення компромісу інтересів громадян та їх об'єднань у правових та

корпоративних нормах, за умови відповідності останніх конституції.

Досліджуючи сутність таких соціальних феноменів, як держава, право та влада, вчений зазначав, що влада є однією з основних ознак держави. У співвідношенні з іншими соціальними інститутами тільки держава наділена всією повнотою влади. Держава санкціонує існування всіх інших соціальних організацій.

За допомогою закону держава визначає межі функціонування влади цих організацій, основою якої, як правило, є договір, і вона є легітимною тільки для якоїсь незначної частини суспільства: виробничого колективу, сім'ї, певного колективу службовців тощо. Саме держава встановлює порядок укладення таких договорів і саме цим встановлює певні межі такої влади. Держава здійснює свою владу, використовуючи різні засоби, головним серед яких є примус, що відсутнє у інших соціальних інститутів. Єдиною репресією недержавної влади є виключення окремих членів з певних колективів (спілок, союзів, товариств), діяльність яких здійснюється на основі статутів, прийнятих у дозволених державою через право межах.

Водночас у суспільстві є певні публічно-правові організації, які не є державою, але наділені подібною до неї владою.

Серед таких автономних утворень вчений називав самоврядні міські і земські общини. Особливістю цих утворень є те, що в них діє подібна до державної влада їх керівних органів, а також те, що до цих утворень належать всі особи, які мешкають на їх територіях. Зазначенні організації, як і держава, мають право примусово стягувати зі своїх членів встановлені ними податки, екзекуційним шляхом примушувати осіб, що належать до цих територіальних утворень, виконувати свої загальнообов'язкові постанови, які часто мають характер законів. Але схожість цих організацій з державою на цьому й закінчується. За своєю сутністю влада, якою вони наділені, походить від держави. Держава, на думку вченого, є правовою організацією народу, яка наділена своєю власною, самостійною й не від кого не залежною владою. Ознака владарювання притаманна всім історичним типам держави. Проте форма і прояв влади в державах різного історичного типу різні. На перших етапах розвитку державності, а також за часів абсолютної монархії владний аспект є гіпертрофованим. І навпаки, в конституційній державі влада набуває правового характеру. Тут держава та її атрибут — влада обмежені правом, функціонують у встановлених ним межах. Влада стає підзаконною, а така держава отримує назву правової держави. У правовій державі органи влади і правопорядок організуються за допомогою самого народу. Вчений робить висновок, що правовій державі також необхідна державна влада, але ця влада введена в певні межі, вона здійснюється в певних формах і має чіткий правовий характер. В правовій державі панують не особи, а загальні правила або правові норми. Особи, які наділені владою, підкорені цим нормам як й інші члени суспільства, вони є виконавцями приписів, закладених у правових нормах, загальних правилах поведінки. Влада постає для них не стільки суб'єктивним правом, скільки правовим обов'язком, а особливі повноваження, що їм надані не є їх особистими, а такими, що надані в інтересах народу й держави. Саме ця безликість і абстрактність влади і є характерною рисою правової держави. Тобто держава наділена загальною (а не якоюсь особистою) волею, а її діяльність полягає

у встановленні загальних правових норм, приписів і в застосуванні цих норм до конкретних випадків: в урядових розпорядженнях, адміністративних актах і судових рішеннях. Іншої волі, ніж тої, що виражена в правових нормах і в їх застосуванні, у держави немає.

Піддаючи аналізу сучасні йому держави, вчений зазначав, що більшість європейських та американських держав за своїм державним ладом є правовими або конституційними.

Головним принципом такої держави Б. О. Кістяківський вважав обмеженість державної влади правом, встановлення певних меж, які вона не може перейти. Влада обмежується перш за все юридично визначеною системою прав людини, які держава не може порушувати. Вчений зазначав, що «права людської особистості не створені державою; навпаки, вони за самою суттю своєю безпосередньо надані особистості». Серед таких прав він називав свободу совісті, свободу «слова усного і друкованого», свободу професій, пересування, недоторканність житла і листування. Задля ефективного здійснення прав повинен бути визначений механізм та процедура їх реалізації. Порушення прав людини та порядку їх реалізації повинні каратись, «але в правовій державі повноваження державної влади у припиненні порушень законів поставлено в суворі рамки закону. Ці законні рамки для повноважень органів влади і створюють так звану недоторканність особи». Важливою ознакою правової держави є також народне представництво, де «сам народ... бере участь в організації влади і створенні державних установ». До того ж, найважливіша функція влади правової держави — законодавча діяльність, також «підпорядкована народному представництву». Законодавство визначає та обумовлює будову та напрями діяльності держави, її органів та установ, регулює правові відносини, учасниками яких є окремі особи, спільності людей, а також держава.

Б. О. Кістяківський зазначав, що завдяки народному представництву і правам людини й громадянина, які гарантують політичну самодіяльність як поодиноких осіб, так і суспільних груп, «організація правової держави має громадський, або народний характер». Однією з головних умов становлення правової держави є високий рівень правосвідомості і почуття відповідальності її громадян.

Провідною метою правової держави вчений вважав здійснення солідарних інтересів своїх громадян.

Він був переконаним, «що правова держава є найдосконалішим типом державного буття. Вона створює ті умови, за яких можлива гармонія поміж суспільним цілим і особистістю».

Водночас Б. О. Кістяківський вважав, що правову державу не слід розглядати як стале суспільне явище. Постійно вдосконалюючись вона переходить у нову якість — соціальну державу. Вчений писав, що її «треба визнати прямою попередницею тієї держави, яка здійснить соціальну справедливість», тобто наступним після правової типом держави буде «держава будучини» — «соціально-справедлива» держава.

Правова держава використовується робітничими партіями як знаряддя і засіб для досягнення справедливішого соціального ладу, її правові інститути «ніби створені на те, щоб служити цілям дальшої демократизації державних і суспільних

відносин».

Одним із головних досягнень правової держави, на думку Б. О. Кістяківського, є виключення «анархії з правового життя», а досягненням соціально-справедливої держави мають бути усунення «анархії з господарського життя», «установлення справедливих соціальних» та «реформа приватно-правових відносин», а також вирішення інших «дрібних і частинних соціально-економічних завдань».

Запровадження в практику державного будівництва принципів правової держави, на думку Б. О. Кістяківського, «автоматично» розв'яже питання про права і свободу кожної нації.

Проблеми національного самовизначення українського народу були провідними в науковій творчості представника соціологічної школи права, професора цивільного права Львівського університету, ректора Українського Вільного Університету Станіслава Северіновича Дністрянського (1870 — 1935). Свою державницьку теорію він виклав у роботах «Україна», «Нова держава», «Самовизначення народів», «Загальна наука права й політики», «Погляд на теорії права та держави», інших працях.

Історію цивілізації вчений розглядав як боротьбу різних напрямів розвитку, які постійно «...перехрещуються зі собою, та загальна розвиткова лінія сходить нараз із свого шляху, нараз зломлюється. Противні струї зупиняють постійний хід розвитку...», який згодом відновлюється. Соціальні стреси (війни та революції) висвітлюють «провідні ідеї» державотворення. В цьому плані вчений підкреслював значення французької революції в історії людства, «...та коли на протязі 19 і початку 20 століття ідея загального історичного розвитку зійшла зі свого провідного шляху, прийшла всесвітня війна та припинила хибні шляхи.

ідеєю «нової держави» є ідея права кожного народу на самовизначення. Зазначена Ідея набула свого поширення під час революції в Росії й Україні, але тут до неї долучилась ідея про заборону анексії, зазначав вчений.

Предтечею цих ідей С. Дністрянський називав Т. Шевченка, який сформулював їх свого часу у вислові «В своїй хаті своя правда й сила й воля». Народ, зазначав вчений, «мусить мати свою хату, свою державу. Чим є хата для чоловіка, для родини, тим повинна бути держава для народу».

Досліджуючи сутність держави і нації, С. Дністрянський Виявляв їх спільні та відмінні ознаки. Зазначав, зокрема, що за своїм походженням вони пов'язані спільним аспектом — територією, а відрізняються іншим: держава є політичним явищем, а нація — природноетнічним. Причому поняття «нація» в його вченні ототожнювалося з поняттям «народ». «Народ є в першому ряді зв'язок осіб, держава в першому ряді територія».

Інтегруючим чинником, який здатний об'єднати народ і стимулювати його до боротьби за самовизначення вчений вважав національну ідею. В новій Українській державі, яка буде створена в межах її етнічних кордонів, суспільне життя повинно грунтуватися на засадах демократії, за умови гарантування прав і свобод людини, реального забезпечення її економічної незалежності.

За його вченням, суспільне життя є системою соціальних Зв'язків, які регулюються нормами права. Такі зв'язки він поділяв на дві групи: природні та організаційні. До першої групи відносив соціальні зв'язки на рівні сім'ї, роду, пле-

мені, держави, народу; до другої — соціальні зв'язки на рівні класів, партій, церкви, вільних та примусових товариств. Відповідно до цього передумовою перетворення народу на націю є існування свідомого суспільного зв'язку, в основі якого лежить національна психологія та національна свідомість.

Вчений зазначав, що в історії розвитку народів територіальний аспект часто превалював над родовим, державна приналежність людини відігравала більш важливе значення.

Територіальний аспект на перших етапах розвитку мав також суттєвіше значення в розвитку культури. Згодом «настала тривка культурна сполука суспільних мас... яка кріпла щораз... без огляду на те, чи дотична суспільність існувала в межах одної держави, чи кількох, — чи в одній державі був лиш один такий культурний зв'язок, чи їх було більше». Тобто усвідомлення належності до певної спільності- нації з'явилося пізніше. Національний аспект у формі ідеї самовизначення гостро постав в умовах імперіалізму, коли мало місце завоювання нових територій і народів з «різною історичною традицією, іншими звичаями та обичаями... Се дало основу до національної ідеї 19 віку».

Національна ідея, за вченням С. Дністрянського, проявлялась в двох формах.

Національне питання стало причиною Першої світової війни. Проте, хоч вона його й не вирішила, національна ідея в формі рівного права народів на самовизначення була покладена в основу миру. Право на самовизначення «се найважливіше право кожного народу, чи він великий, чи малий. На основі сього права прислуїує усім народам право до національної території, право вибирати собі державну зверхність, під яку вони мають належати, право до внутрішньої самоуправи й свобідного культурного, економічного та політичного розвитку».

Самовизначення народів, ясна річ, не обов'язково має відбуватись у межах встановлених кордонів, цей процес може передбачати зміну несправедливих кордонів, встановлених при поневоленні народів.

С. Дністрянський визначає поняття національної території, маючи на увазі територію, з якою «народ є зв'язаний » Історично шляхом постійного, звичайно споконвічного поселення». Поза межами цієї території «він може грати тільки роль завойовника або чужого». Межі нової національної держави повинні визначатись відповідно до етнографічного принципу.

Важливим атрибутом нової держави повинна бути «своя правда», тобто право народу, засноване на ідеї справедливості, яке він сам створює. Причому, важливе місце, на думку вченого, в регулюванні «модерних суспільних відносин» повинне відігравати звичаєве право.

До того ж, застосовуючи зазначений Т. Шевченком вислів, С. Дністрянський писав, що народ, «поставивши правду в основу нової держави» повинен стати сильним: «сила народу — се й сила нової держави».

Сила проявляється в «правному порядку» і «правній організації», тобто йдеться про правовий аспект державності, який означає не панування влади над народом.

По-друге, сила народу проявляється в його суверенітеті. Суверенітет держави, зазначав вчений, — це минуле цивілізації, за своїм змістом він проявляється в пануванні над народом .

Народна влада не може бути пануванням над народом, суверенітет — це

правління народу, його сила. «Сам народ мусить собою правити: се правління мусить виступати в усіх проявах державного життя; ніде не повинно збракувати безпосередньої функції народу у виконуванні державних завдань».

«Воля» народу — в державно-правовому вченні С. Дністрянського, — це гарантовані можливості кожному об'єднуватись у громадські об'єднання: «..товариства, сотоварищення й корпорації», тобто інститути громадянського суспільства, які в рамках власної автономії беруть на себе виконання важливих функцій управління суспільними справами. Таким об'єднанням в «новій державі» С. Дністрянський відводив значну роль оскільки традиційний інститут демократії — парламентаризм, виконуючи репрезентаційну функцію, не повністю на його думку, забезпечує участь народу в управлінні загальними справами суспільства.

Економічною основою «нової національної держави» повинна бути приватна власність, яку вчений розглядав як гарантовану правом належність певній особі « з метою заспокоєння економічних потреб», яка має «піддягати обмеженням з огляду на загальне добро».

Проблема самовизначення українського народу була покладена С. Дністрянським в основу розробленого ним проекту «Устрою Галицької держави». Її утворення вважалося вченим Можливим на території земель, споконвічно заселених українським народом в межах австро-угорської монархії.

За формою правління зазначена держава мала бути демократичною республікою, на чолі якої стоїть законодавчий орган — Народна Рада.

Для організації діяльності органу держави формується Старійшина. Водночас вона, на думку С. Дністрянського, повинна бути наділена повноваженнями здійснювати загальне управління з питань забезпечення порядку, суспільної безпеки, військових справ, амністії та помилування, готувати та подавати на розгляд Народної Ради проект державного бюджету, а також контролювати діяльність виконавчої влади, органом якої є Народна Управа. Виконавчі функції за окремими напрямами здійснюють її структурні елементи: внутрішня, закордонна, військова, культурна, управи.

Продовженням гілки виконавчої влади на місцевому рівні є повітові управи, які підпорядковані, крім Народної Управи, Старійшині Народної Ради. До складу Народної Управи входить також Судова Управа, яка «обіймає судові справи, а її круг відповідає австрійському Міністерству судівництва».

Держава гарантує діяльність інститутів громадянського суспільства: громадських об'єднань. «Горожани мають право творити товариства, оскільки вони не є небезпечні державі. З тим самим обмеженням запоручається свобода зборів».

Державною мовою повинна бути українська мова, водночас забезпечується функціонування польської та німецької мов. До урядовців висуваються вимоги знати всі три мови.

Державно-правові погляди та результати наукових пошуків академіка С. Дністрянського знайшли своє втілення в проекті конституції Західно-Української Народної Республіки, розробленому ним у кінці 1920 р. ЗУНР мала бути самостійною демократичною, національною, правовою державою соціальної направленості, що територіально базується в межах українських областей

колишньої Австро – Угорської імперії.

Політико-правовий зв'язок особи і держави, за цим проектом, повинен забезпечуватись через правовий стан громадянства. Про західноукраїнське громадянство повинні складатися особливі реєстри.

Спільність усіх громадян утворює народ держави, до нього входять люди всіх національностей, що живуть у державі. Український народ здійснює національну владу на своїй національній території. Інші народи, що живуть у Західній Україні, мають «право на національне управління відповідно до права на самовизначення українського народу».

Одночасно кожний народ «є самостійний суб'єкт права і має самостійні національні права в школі, установах та в суспільному житті». Український народ «як політичний власник національної території...» «є носієм територіального верховенства в державі». Проектом передбачалося, що президент та перші особи законодавчої, виконавчої та судової влади повинні бути українцями. Визначались основи мовної політики. Командною мовою в армії, а також внутрішньою службовою мовою цивільної державної служби повинна бути українська мова. Вчений пропонував запровадити нормативне співвідношення участі української, польської на інших національностей (4:1:1) «у виборчій системі, в національних куріях і секціях і по можливості також при визначенні частки представників інших національностей в уряді», і в правосудді.

У проекті знайшли втілення досягнення західної правової думки щодо прав і свобод людей. Всі люди визнавались рівними від природи. Держава повинна гарантувати свободу особистості, а її обмеження можливе лише при здійсненні владних кримінально-правових та поліцейських функцій. Водночас передбачався демократично-гуманістичний порядок притягнення до юридичної відповідальності осіб, що вчинили протиправні вчинки.

У проекті конституції була чітко викладена система політичних прав громадян, їх гарантії та механізми забезпечення. Всі громадяни визнавались рівними перед законом, особи різної статі наділялись однаковими правами і обов'язками.

Гарантувалась можливість розвитку інститутів громадянського суспільства, таких об'єднань громадян, як сільськогосподарські, торговельні, «промислові комори та комори промислів, а також комори робітників, службовців, адвокатів, журналістів, освіти тощо», які мали брати участь у заходах щодо «плекання культурних, політичних та економічних інтересів». Особливу увагу держава мала приділяти «середнім класам у сільському господарстві... промислах і торгівлі», а також захисту людської праці: фізичної, духовної, інтелектуальної.

Соціальна спрямованість державності у проекті мала патерналістський характер. Держава повинна була б опікуватись «скривдженими у своєму праві», неповнолітніми та особами, які нездатні самостійно вирішувати свої справи. Передбачалось певне втручання держави в сферу економіки, вона мала здійснювати упорядкування економічного життя, забезпечувати право власності.

Передбачалось «негайно запропонувати земельну реформу через експропріацію великих землеволодінь та врегулювання розподілу їх серед селян». Важливими соціальними завданнями держави мали бути також збереження «здоров'я та працездатності» людей, «повна оплата результатів праці», «підготовка до

економічних наслідків від хвороб, нещасних випадків, старечої немічності», запровадження соціального страхування.

Водночас державна влада не повинна була «перешкоджати здійсненню господарської свободи людини в справедливому розподілі товарів», держава повинна була захищати «економічно слабшого перед економічно сильнішим» і мати право «обмежувати законами індивідуальну свободу дій окремих людей» «де важливі економічні цілі суспільства залишаються під сумнівом».

Основою суспільного устрою і економічного життя мала бути приватна власність. Але в конституційних положеннях проекту законодавча влада наділялась повноваженнями обмежувати право користування і розпорядження приватною власністю, «якщо цього вимагає виконання народногосподарських завдань держави».

Механізм держави повинен формуватись, виходячи з принципу поділу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Законодавчу владу здійснює однопалатний парламент — Народна Палата, до повноважень якої «належить творення законодавства про всі ті предмети, які вимагають уніфікованого врегулювання в державі». Проектом визначались сфери суспільних відносин, які мали регулюватись виключно законами. Водночас визначалось, що конституція мала прийматись Установчими Зборами. Передбачався складний порядок внесення змін до основного закону. Таку процедуру мав здійснювати загальнонаціональний представницький орган — Загальнодержавна Рада.

Гілку виконавчої влади мав очолювати глава держави — президент, якому повинен бути підпорядкований уряд республіки, Державна Рада та органи виконавчої влади на місцях. Президент наділявся повноваженнями призначати членів Державної Ради.

Судова система, за проектом С. Дністрянського, мала б включати суди та Державний Судовий Трибунал, як орган «Верховного правосуддя». Всі судді мали призначатись «остаточно і на все життя» президентом або «заступаючим його Головою Державної Юстиції».

Участь народу в здійсненні правосуддя мала забезпечуватись «мировими судами, судами народних засідателів або присяжних». Голова Державної Юстиції мав призначатися главою держави, бути посадовою особою, що забезпечує порядок «у правосудді і є одночасно головою законодавчого бюро, яке має своїм завданням перевірити законопроекти і давати свої висновки».

Передбачалось також функціонування спеціалізованих судів — управлінських судів, які б «захищали правові інтереси стосовно постанов та розпоряджень органів управління». Судовий Трибунал мав здійснювати конституційну юрисдикцію, перевіряти закони на їх відповідність конституції, відміняти закони й постанови, які їй суперечать, приймати рішення щодо протестів національних курій Народної Палати проти прийняття законів, які можуть порушувати національні права окремих народів. Водночас цей судовий орган повинен був розв'язувати «конфлікти між представницькими органами і між установами стосовно меж їх компетентності».

Конституційний проект передбачав запровадження інституту місцевого самоврядування, органам якого надавались повноваження щодо «регулювання і

контролю усіх тих питань в області, які потребують централізованого упорядкування в області і не підпадають під загальне законодавство держави».

У період, що розглядається в політико-правовій думці України мало місце повернення до проблем природного права. Ідеї природного права отримали свій подальший розвиток у творчості доктора державного права, академіка Української Академії наук з 1918 р., дійсного члена Сербської королівської академії і багатьох Європейських наукових товариств Федора Васильовича Тарановського (1875—1936).

Серед наукового доробку вченого були такі праці, як «Феодалізм у Росії», «Політична доктрина в наказі імператриці Катерини II», «Догматика позитивного державного права у Франції», «Вступ до історії слов'янських прав» тощо.

Досліджуючи співвідношення права і закону, природного права і позитивного права вчений зазначив, що реальному, волевстановленому праву людина завжди протиставляла ідеальне (природне) право, як найвищу справедливість. Такий підхід обумовлений перш за все природою людини: її критичним відношенням до реальності, правопорядку і прагненням до досконалого ідеалу справедливості. Це прагнення притаманне всім щаблям правової культури.

У своїй роботі «Вчення про природне право», яка побачила світ у 1916 р., вчений детально досліджував становлення та розвиток природно-правової концепції в країнах Європи.

Ф. В. Тарановський зазначав, що поняття ідеального, справедливого права виникло ще в Стародавній Греції, у творчості поетів-трагіків. З V ст. до н. е. грецькі філософи почали розрізняти справедливе по закону (позитивне право) і справедливе по природі (ідеальне право). Завершеної форми природно-правова концепція набуває у творчості римських юристів, яких слід уважати авторами терміну «природне право». З цього часу починається дослідження сутності та співвідношення природного і позитивного права.

Природне і позитивне право — категорії різного порядку: перше слід розуміти як справедливість, друге — як доцільність. Позитивне право характеризується як забезпечення користі, інтересів всіх або більшості в тій чи іншій державі, природне — як основа зрівняльної справедливості і добра. Тому позитивне право повинне відповідати вимогам природного права. Природне право — це право більш високого порядку, воно знаходиться над позитивним правом і є критерієм для оцінки й подальшого вдосконалення останнього.

Пізніше природно-правова концепція, за твердженням Ф. В. Тарановського, була сприйнята християнською політико-правовою ідеологією. На початку першого тисячоліття мислителями цього спрямування і, зокрема, апостолом Павлом, розрізнялись: одкровення — закон від Бога; закон у людських серцях, тобто природний закон, даний людям з народження, джерелом якого є премудрість і воля Бога. Керуючись цим законом, люди (навіть язичники) впорядковують свої відносини, розрізняють правду і неправду. За своєю суттю природний закон є не що інше, як відображення божественної справедливості в серці людини. Наступним в ієрархії законів християнськими мислителями виділявся позитивний закон — Римське право. Причому при вирішенні колізій, неврегульованих позитивним правом, слід було керуватись найвищим законом у розглянутій ієрархії

— одкровенням, Священним Писанням.

На початку XVII ст., зазначав Ф. В. Тарановський, природно-правова концепція зазнала впливу раціоналізму, який означав перш за все «звільнення теоретичного розуму від рабського підкорення авторитетам». Наукова юриспруденція звільнилась від римської юридичної догми та від середньовічної теоретичної ідеї й побудувала свою модель природного права.

Проводячи аналогію з досягненнями в фізиці й механіці щодо визначення найпростішого неподільного матеріального елемента атома, гуманітарна наука, в тому числі й юриспруденція, визначила неподільним елементом соціального життя — індивіда. Тобто індивід в суспільній науці, на думку раціоналістів відповідав матеріальному атому і був прийнятий за найпростіший елемент соціального життя і вихідним елементом науки про суспільство. Водночас у суспільствах західних країн з'являється прагнення до свободи особистості в церковному, релігійному, інтелектуальному і політичному відношенні. Одночасно прагматична потреба в особистій свободі переросла в протест проти державного абсолютизму. Зазначене стало підґрунтям ідеї про необхідність зміни суспільного життя вихідним аспектом якого стала б не влада, а людська особистість. Мова йде про зародження індивідуалістичної теорії суспільства. Представники школи природного права почали визнавати в якості вихідної аксіоми моральну природу індивіда, якій з народження притаманне бажання жити у суспільстві. Опинившись у середовищі собі подібних, люди повинні були впорядкувати свої відносини природними законами. Практичне значення природних законів полягає в тому, що їх можна застосовувати для управління суспільством.

Встановлені теорією права закони зрештою можуть стати діючими юридичними нормами. Тому вони можуть називатись природним правом згідно з традицією, яка йде від римських юристів.

Відношення природного права до позитивного розглядалось мислителями неоднозначно. З одного боку, природне право визнавалось основою позитивного законодавства, з іншого — природне право уважалось критерієм оцінки позитивного, основою його вдосконалення.

Розмірковуючи про сутність природного права і розуміння його мислителями різних епох вчений схиляється до думки, що природне право більшість з них вважали основою позитивного. Проте це не означає, що вони співпадають. Більше того, позитивне право багато в чому ухиляється від норм природного права, але не може вступати з ним у протиріччя.

Водночас Ф. В. Тарановський з'ясував причину, чому протягом XVII—XIX ст. прибічники природно-правової теорії не змогли розробити єдину систему природного права, а кожен з них будував свою систему. Причина цього, на його думку, полягала в непридатності дедуктивно-демонстраційного методу до вивчення складних суспільних явищ, а також у тому, що в науці права не було загальноприйнятої аксіоми щодо моральної природи людини.

Для вивчення суспільних явищ, стверджував учений, не можуть механічно переноситись методи, що застосовуються в фізиці чи геометрії, які отримали свій бурхливий розвиток в епоху раціоналізму. Індивід не є найпростішим елементом суспільного життя подібно до прямої лінії в геометрії.

Моральна природа індивіда не є даною самою по собі, незмінною, і такою, що раз і назавжди визначає закономірний уклад життя. Вона сама є продуктом суспільного процесу, не менш ніж джерелом. Ф. В. Тарановський робить висновок про неможливість аксіоматичного визначення моральної природи індивіда, наявні й неминучі протиріччя
представників школи природного права з цього основного питання.

Оскільки в дійсності не було вихідної аксіоми, то прибічники природно-правової доктрини уважали за аксіоматичні визначення моральної природи людини, взяті не з абстрактного змісту теоретичного розуму, а з конкретного змісту суспільної ідеології, що формувалась під впливом відповідного часу, умов, місця і соціального середовища.

Аналізуючи сутність природно-правових концепцій Нового часу Ф. В. Тарановський поділяв усі природно-правові школи на три групи. До першої відносив ті, що сповідували ідеологію державного абсолютизму. В основу міркувань про сутність природного права вони покладали егоїстичність і взаємну ворожнечу людей, їх нездатність до співжиття без твердої влади. Прибічники цього напряму захищали існуючий правовий порядок, за допомогою дедуктивно-демонстраційного методу раціоналізували норми позитивного права, підносячи їх до рівня природних законів. До другої групи учений відносив прибічників новітніх поглядів про всесторонне звільнення людини від надмірної опіки держави і влади. Квінтесенцією природно-правової теорії цієї школи було вихідне положення про те, що людина народжена для життя у спільності з собі подібними і схильна до впорядкованої свободи.

Представники цієї школи прагнули до радикальної політичної і суспільної реформи задля свободи особи і розвивали прогресивні, ліберального спрямування системи природного права, перетворюючи в природно- правові норми побажання і вимоги суспільних верств, від яких вони виступали.

До третьої групи учений відносив тих мислителів, що визнавали безсилість людського розуму в справі визначення вихідної аксіоми і знаходили для себе вихід у приписах Божого одкровення, запозичували первісний закон з Священного Писання, чим відновлювали середньовічну традицію природних вчень.

Виходячи з цього, Ф. В. Тарановський зазначав, що суперечки, які мали місце між зазначеними школами природного права, суттєво впливали на розуміння сутності і змісту державного права, в галузі якого панувала різність інтересів і загострене їх співставлення. Щодо цивільного права, то необхідність його реформування на засадах свободи особистості під тиском економічного розвитку усвідомлювалась майже всіма суспільними угрупованнями і класами. Внаслідок цього приведення цивільного права до природного порядку практично не викликало принципових розбіжностей і сформувалось майже в єдину теоретичну систему.

Такий самий процес мав місце, на думку Ф. В. Тарановського, і в галузі міжнародного права, де природні закони знаходили з боку теоретиків одноманітне за змістом визначення. Хоча концепція природного права непослідовно відображала свсіі теоретичні пізнавальні і методологічні принципи, але на переконання ученого вона створила наукоподібну форму для висвітлення

різнобічних течій суспільної ідеології з превалюванням ліберальних тенденцій, які відповідали індивідуалістичній концепції суспільства.

У такому вигляді природно-правова ідеологія мала важливе значення як фактор культурного розвитку західних суспільств і державності.

Піддаючи аналізу подальший розвиток природно-правової ідеології в країнах Заходу Ф. В. Тарановський зазначав, що, не дивлячись на визнання природного права в часи Великої Французької революції, вона зазнала занепаду. Це стало результатом невдалих спроб упровадження в життя проголошених природно-правових принципів, які не створили механізмів реального забезпечення особистої свободи людини і призвели до неусталеності і навіть безправ'я суспільних форм.

Реакціонери, скориставшись цим, відкинули ідеї раціоналізму, що були в основі природно-правових теорій, проголосили повне безсилля теоретичного розуму як розуму суб'єктивного і, керуючись своїми прагненнями зберегти старий правопорядок, визнали історію єдино можливим і вірним шляхом пізнання сутності й об'єктивної закономірності суспільного життя.

Зневірені ліберали і прогресисти невдачу запровадження природно-правових принципів убачали в пануванні старих суспільних форм і свідомості і з часом змінили свої раціоналістично-революційні погляди на користь історичної еволюції.

Історизм, таким чином, був проголошений основним теоретичним принципом суспільної думки. З цього часу, стверджував Ф. В. Тарановський, побудова системи природного

представників школи природного права з цього основного питання.

Оскільки в дійсності не було вихідної аксіоми, то прибічники природно-правової доктрини уважали за аксіоматичні визначення моральної природи людини, взяті не з абстрактного змісту теоретичного розуму, а з конкретного змісту суспільної ідеології, що формувалась під впливом відповідного часу, умов, місця і соціального середовища.

Аналізуючи сутність природно-правових концепцій Нового часу Ф. В. Тарановський поділяв усі природно-правові школи на три групи. До першої відносив ті, що сповідували ідеологію державного абсолютизму. В основу мір-кувань про сутність природного права вони покладали егоїстичність і взаємну ворожнечу людей, їх нездатність до співжиття без твердої влади. Прибічники цього напряму захищали існуючий правовий порядок, за допомогою дедуктивно-демонстраційного методу раціоналізували норми позитивного права, підносячи їх до рівня природних законів. До другої групи учений відносив прибічників новітніх поглядів про всесторонне звільнення людини від надмірної опіки держави і влади. Квінтесенцією природно-правової теорії цієї школи було вихідне положення про те, що людина народжена для життя у спільності з собі подібними і схильна до впорядкованої свободи.

Представники цієї школи прагнули до радикальної політичної і суспільної реформи задля свободи особи і розвивали прогресивні, ліберального спрямування системи природного права, перетворюючи в природно- правові норми побажання і вимоги суспільних верств, від яких вони виступали.

До третьої групи учений відносив тих мислителів, що визнавали безсилість людського розуму в справі визначення вихідної аксіоми і знаходили для себе вихід

у приписах Божого одкровення, запозичували первісний закон з Священного Писання, чим відновлювали середньовічну традицію природних вчень.

Виходячи з цього, Ф. В. Тарановський зазначав, що суперечки, які мали місце між зазначеними школами природного права, суттєво впливали на розуміння сутності і змісту державного права, в галузі якого панувала різність інтересів і загострене їх співставлення. Щодо цивільного права, то необхідність його реформування на засадах свободи особистості під тиском економічного розвитку усвідомлювалась майже всіма суспільними угрупованнями і класами. Внаслідок цього приведення цивільного права до природного порядку практично не викликало принципових розбіжностей і сформувалось майже в єдину теоретичну систему.

Такий самий процес мав місце, на думку Ф. В. Тарановського, і в галузі міжнародного права, де природні закони знаходили з боку теоретиків одноманітне за змістом визначення. Хоча концепція природного права непослідовно відображала свої теоретичні пізнавальні і методологічні принципи, але на переконання ученого вона створила наукоподібну форму для висвітлення різнобічних течій суспільної ідеології з превалюванням ліберальних тенденцій, які відповідали індивідуалістичній концепції суспільства.

У такому вигляді природно-правова ідеологія мала важливе значення як фактор культурного розвитку західних суспільств і державності.

Піддаючи аналізу подальший розвиток природно-правової ідеології в країнах Заходу Ф. В. Тарановський зазначав, що, не дивлячись на визнання природного права в часи Великої Французької революції, вона зазнала занепаду. Це стало результатом невдалих спроб упровадження в життя проголошених природно-правових принципів, які не створили механізмів реального забезпечення особистої свободи людини і призвели до неусталеності і навіть безправ'я суспільних форм.

Реакціонери, скориставшись цим, відкинули ідеї раціоналізму, що були в основі природно-правових теорій, проголосили повне безсилля теоретичного розуму як розуму суб'єктивного і, керуючись своїми прагненнями зберегти старий правопорядок, визнали історію єдино можливим і вірним шляхом пізнання сутності й об'єктивної закономірності суспільного життя.

Зневірені ліберали і прогресисти невдачу запровадження природно-правових принципів убачали в пануванні старих суспільних форм і свідомості і з часом змінили свої раціоналістично-революційні погляди на користь історичної еволюції.

Історизм, таким чином, був проголошений основним теоретичним принципом суспільної думки. З цього часу, стверджував Ф. В. Тарановський, побудова системи природного права перестала уважатись теоретичним завданням правознавства, а наука права повністю зосередилась на позитивному праві і поставила собі за мету встановлення не раціональних, а історичних законів суспільного життя.

Проте з часом від науки позитивного права відокремився напрям політики права, головною метою якої було дослідження юридичних відносин з точки зору не діючих, а таких, що треба запровадити (майбутніх), правових норм.

Політика права, виходячи з емпірики позитивного права і визначаючи перспективи його розвитку, не змогла задовольнитись тільки знанням тенденцій історичного розвитку права і в пошуках критерія оцінки юридичних норм, що

пропонувались, звернулась до ідеї справедливості, тобто ідеї природного права.

У кінці століття, зазначав учений, багато дослідників - правників у пошуках шляхів удосконалення позитивного права звернулись до ідеї природного права.

Саме ідея природного права як ідея природної справедливості, на відміну від права природного, яке у різних шкіл мало свій зміст, залишилася незмінною.

Значне місце з'ясуванню сутності права приділяв у своїй науковій творчості фахівець у галузі держави і права та державного права, академік Всеукраїнської Академії наук Микола Іванович Палієнко (1869—1937).

Зазначена проблема, а також питання правосвідомості, розвитку і демократизації державності розглядались вченим у його наукових працях «Нова психологічна теорія права і поняття права», «Нормативний характер права і його відмінні ознаки. До питання про позитивізм у праві», «Історичний розвиток ідеї суверенітету і її правове значення» тощо.

Право М. І. Палієнко розглядав як суспільне явище, в основі якого ідея справедливості, критерій оцінки чого-небудь, принцип належного. Таким належним, на його думку, в житті кожної людської спільноти є правові і моральні засади.

Ставлення людей до всього, що їх оточує, визначається їх особистими інтересами, основою яких є потреби фізичної й духовної природи. Оскільки умови життя людей суттєво відрізняються, то також різними є й інтереси і засоби їх задоволення. Протилежність інтересів, з одного боку, загрожує суспільству, з іншого — примушує людей, інтереси
яких співпадають, об'єднувати свої сили, утворювати союзи для спільної охорони цих інтересів і досягнення загальної мети.

Прагнення людей до нормального життя сприяє усвідомленню ними необхідності припинити боротьбу в союзах задля задоволення індивідуальних інтересів і створення загальних для всіх правил, норм поведінки.

Перша група таких правил дається релігією, сукупністю норм, які визначають ставлення людей до Божества і створеного ним Всесвіту.

Друга група норм, що регулюють відносини між людьми, — це мораль, моральність. Вони утворюються в свідомості людей як ідеал добра, духовної досконалості. Якщо ці правила однакові в цілої маси членів суспільного союзу, вони утворюють суспільну мораль.

Основою релігійних норм, зазначав учений, є божественний авторитет, віра у величність і святість Божества, волю якого вони виражають; основою моральних — внутрішній авторитет людської совісті, глибоке переконання в їх досконалості.

Зміст релігійних і моральних норм змінюється залежно від характеру релігійних і моральних систем і поглядів. Багато приписів цих норм співпадає з приписами права, проте їх відмінність від останніх полягає не в змісті, а в характері і формальному джерелі.

Релігійні і моральні норми не є імперативними, їх виконання залежить від доброї волі людини. Водночас релігійні та моральні норми не можуть ефективно впливати на всіх однаковою мірою у зв'язку з індивідуалізацією релігійних і моральних переконань, відмінних у різних людей і тому не можуть виконувати роль загальних правил для всіх людей. Більше того, релігійні та моральні норми

визначають найбільш загальні правила поведінки, залишаючи поза увагою відносини в політичній, економічній, екологічній та соціальних сферах, майнові відносини тощо.

Водночас саме ці суспільні відносини потребують загальних правил регулювання, оскільки в них гостро проявляються інтереси індивідів, спільнот, груп і класів суспільства. Це вимагає встановлення одноманітного порядку регулювання однорідних суспільних відносин. Тому людство виробляє такі загальні норми (право), які базуються на зовнішньому авторитеті суспільної влади і направлені на розподіл інтересів членів спільноти.

Правові норми є владними нормами, вони мають силу наказу, загальнообов'язковий характер і не залежать від волі окремих осіб.

Визначаючи функції соціальних норм, М. І. Палієнко поділяв погляди німецького мислителя І. Канта і зазначав, що сферою релігійних та моральних норм є внутрішній, духовний світ людини, її думки і почуття, а норм права — зовнішні відносини, акти і дії людей, форми, в яких ззовні здійснюється процес людського існування.

Гарантією права є примус, за допомогою якого досягається його мета. Ідеалом права, його завданням є встановлення миру і порядку між людьми і сприяння їх благополуччю. В широкому розумінні право, підкреслював учений, це відображення людського життя в кожен момент його розвитку, компроміс людських прагнень, інтересів ідеальних і матеріальних, егоїстичних і альтруїстичних. Досконалість права залежить від рівня культури і морального розвитку суспільства.

2. Офіційна радянська доктрина праворозуміння.

Політико-правова думка радянського періоду - це історія боротьби проти державності і права в їх некомуністичному розумінні. Це боротьба проти "юридичного світогляду" як суто буржуазного світогляду. Заміна правової ідеології ідеологією пролетарською. Встановлення тоталітарної диктатури "принципово нової" держави і права.

Після жовтневого перевороту 1917 р. створюється нова концепція і трактування "права як знаряддя диктатури пролетаріату". Цю концепцію активно розвивав і впроваджував у практику радянської юстиції Д. І. Курський, нарком юстиції в 1918-1928 рр.

Право в умовах диктатури пролетаріату, на думку до Курського, вираження інтересів пролетаріату. Тут немає місця для визнання і захисту права і свобод індивіда.

Курський вітав роботу "революційних народних судів" як нове джерело правотворчості: "У своїй основній діяльності - карній репресії - народний суд абсолютно вільний і керується, насамперед, своєю правосвідомістю". Нове революційне право це "пролетарське комуністичне право".

Радянська влада, заявляв Курський, зруйнувала усі три інститути буржуазного права: 1. Стару державу. 2. Кріпосну сім'ю. 3. Приватну власність. Стару державу замінили Радами. На зміну кріпосній сім'ї прийшла сім'я вільна, із суспільним вихованням дітей. 3. Приватна власність замінена власністю пролетарської держави на всі знаряддя виробництва. Усе це вилилося в "воєнний комунізм", який

навіть сам Курський визнав "системою примусових норм".

На початку 20-х років частково і тимчасово більшовики відійшли до непівського буржуазного права. Курський назвав такий "правовий лад" - "своєрідним". Практично непівське право нічого не гарантувало щодо як особистих, так і політичних прав. Пізніше він заявив, "що інтереси держави повинні превалювати над інтересами охорони особистих прав окремих громадян".

Далі розвивав політико-правові вчення стосовно права - порядку в суспільних відносинах у радянській теорії права П. І. Стучка. Нове, революційно-марксистське праворозуміння, вважав Стучка, включає: 1. Класовий характер будь-якого права. 2. Революційно-діалектичний метод (замість формально юридичної логіки). 3. Матеріальні суспільні відносини як базис для пояснення і розуміння правової надбудови (замість пояснення правових відносин із закону чи правових ідей). Визнаючи при цьому "необхідність і факт особливого радянського права", Стучка вбачав цю особливість у тому, що "радянське право" є "пролетарським правом".

Уявлення про класовий характер права знайшли своє відображення в загальному визначенні права, поданому в офіційному акті НКЮ РСФСР (грудень 1919 р.) "Керівні начала по кримінальному праву РСФСР". Стучка писав: "Право - це система (чи порядок) суспільних відносин, що відповідає інтересам пануючого класу й охороняє організованою силою його (тобто цей клас)".

Критикуючи радянський цивільний кодекс періоду НЕПу за його буржуазність Стучка повчав: "Наш кодекс, навпаки, повинен прозоро і відкрито показати, що і цивільний кодекс у цілому підлеглий соціалістичній плановості робітничого класу". Ідея витиснення правії (як буржуазного явища) планом (як соціалістичним засобом) мала значне поширення і, по суті, відображала внутрішню, принципову несумісність права і соціалізму, неможливість юридизації соціалізму і соціалізації права.

У 1924 р. вийшло перше видання книги "Загальна теорія права і марксизму. Досвід критики основних юридичних понять". Автор Є. Б. Пашуканіс. У цій та інших своїх роботах він за основу брав твори Маркса, Енгельса, Леніна - "Капітал", "Анти-Дюринг", "Держава і революція" та ін. Пашуканіс доводив, що буржуазне право - це історично найбільш розвинутий, останній тип права, після якого неможливий який-небудь новий тип права, якесь нове, післябуржуазне право. З цих позицій він відкидав можливість "пролетарського права".

Справжнім правом для Пашуканіса було лише "буржуазне право", а ілюзій про можливість "пролетарського права" у нього не було. Він створив свою "мінову концепцію права". Суть її - зближення форми права і форми товару як мінових відносин товаровласників.

Пашуканіс розрізняв право як об'єктивне соціальне явище (правове відношення) і право як сукупність норм. Право не вичерпується нормою чи правилом. Усяке юридичне відношення є відношення між суб'єктами. "Суб'єкт - це атом юридичної теорії, найпростіший, нерозкладний далі елемент".

Прихильники нового пролетарського, радянського права різко критикували Пашуканіса за те, що він не визнає "пролетарське право", ;і бачить тільки "буржуазне право". Але поступово він визнав під тиском ч усіх боків післяреволюційне, післябуржуазне "радянське право". Практично склалася наука

(комуністична) стосовно права, яка займалася правовим запереченням "буржуазного права".

Уявлення про класове право, включаючи і класове пролетарське право, з позицій психологічної теорії права розвивав М. А. Рейснер Він розробив психологічну концепцію класового права. Вчення про інтуїтивне право Рейснер поставив "на марксистську основу", у результаті вийшло "справжнє класове право, яке у вигляді права інтуїтивного вироблялося поза якимись би то не було офіційними рамками у рядах пригнобленої й експлуатованої маси".

Марксистське уявлення про класовість права Рейснер тлумачив у тому розумінні, що кожен суспільний клас - не тільки клас пануючий, але і пригноблені класи - відповідно до положення даного класу в суспільстві і його психіки, створює своє реально існуюче і діюче інтуїтивне класове право. Уже при капіталізмі, за Рейснером, є не тільки буржуазне право, а й також пролетарське право і селянське право. Так що не "усе право" заплямоване "експлуататорською метою".

Згідно з Рейснером "право, як ідеологічна форма, побудоване за допомогою боротьби за рівність і пов'язану з ним справедливість, і складає по-перше, вольову сторону чи однобічне "суб'єктивне право" і, по-друге, існування загального правового ґрунту і створення за допомогою угоди двостороннього "об'єктивного права". Лише там можлива правова боротьба, де є можливість перебування такого ґрунту.

Розвиваючи такий підхід до права в роботі "Право. Наше право. Чуже право. Загальне право" (1925 р.), Рейснер характеризує так зване загальне право (загальний правопорядок) - як при капіталізмі, так і після перемоги пролетарської революції - як компроміс і об'єднання наявних у даному суспільстві суб'єктивних класових прав. Різниця, однак, у тому, що при капіталізмі пануюче положення в загальному правопорядку займає право буржуазії, а в радянському правопорядку - пролетарське право.

В умовах воєнного комунізму так зване соціалістичне право робітничого класу "робить спробу свого найбільш яскравого втілення". При НЕПі ж довелося "підсилити домішки буржуазного права і буржуазної державності, що і без того природно входили до складу соціалістичного правопорядку". Вся історія права - це "історія згасання". При комунізмі вона згасне назавжди, повчав Рейснер.

У 20-х роках XX ст. І. П. Разумовський розробив концепцію: право як форма суспільної свідомості. Як ідеологічне опосередкування (ідеологічна форма) класових матеріальних (економічних) відносин право - це форма суспільної свідомості. Він дає загальне визначення права як ідеологічного способу і порядку опосередкування матеріальних відносин у класовому суспільстві. При визначенні права у Разумовського відсутня будь-яка ознака, специфічна саме для права.

Кінець 20-х і перша половина 30-х років, аж до наради 1938 р. і питань науки радянської держави і права, позначені "загостренням боротьби" різних напрямків праворозуміння в радянській юридичній науці. Під впливом партійно-політичних рішень кінця 20-х - початку 30-х років про НЕП, колективізацію, боротьбу проти різних "нахилів", створюється нова політико-правова концепція - "боротьба на правовому фронті".

Відбувається подальша політизація юридичної науки. Усі теоретики вносять

терміново корективи у свої підходи до проблем права. Проводити "Курс партії"' на боротьбу проти троцкістів, бухаринців, "опортунізму", буржуазної ідеології, правих, лівих вимагав у своїй доповіді Л. Каганович в Інституті радянського будівництва і права Комуністичної академії 4 листопада 1929 р. За оцінкою Кагановича настина комуністів-державознавців виявилася "у полоні в старої буржуазної юридичної методології"". Виступ Кагановича був сигналом до розгортання на "правовому фронті" широкої більшовицької "критики і самокритики".

Боротьба розгорнулася між двома основними позиціями в радянському правознавстві того часу - позиціями Пашуканіса і Стучки. Самокритика набула загальнодержавного масштабу. Пашуканіс у дусі "самокритики" визнав ряд своїх недоліків, почав відхід від своєї концепції убік ототожнення права і політики, тлумачення права як однієї з форм політики чи навіть як "частини політики".

Стучка в порядку "самокритики" зізнався, що він перебував "під впливом буржуазної соціологічної школи права" у період роботи над книгою "Революційна роль права і держави" і при розробці визначення права в 1919 р.

На І Всесоюзному з'їзді марксистів-державників і правознавців 1931 р. була розпочата спроба формування єдиної "правильної" позиції і лінії (за аналогією з "генеральною лінією" у політиці) у питаннях праворозуміння. На з'їзді домінували прихильники Пашуканіса. Однак після І з'їзду розходження між прихильниками Пашуканіса і Стучки продовжувалися і навіть посилилися.

Конституція 1936 р. закріпила перемогу соціалізму в СРСР. Перемога соціалізму вимагала нового осмислення проблем держави і права з урахуванням постулатів соціалістичної доктрини і реалій практики. У цих умовах Пашуканіс висуває "концепцію "соціалістичного права", відійшовши від концепції "буржуазності" усякого права. Він почав тлумачити "радянське право" як право соціалістичне із самого початку його виникнення, а саме з жовтня 1917 р. Його підтримав у цьому питанні у своїй статті М. Доценко. Пашуканіс і Доценко стали видавати буржуазне "рівне право" уже за "соціалістичне право". При цьому вони спрямували критику на Стучку і його прихильників, які буржуазне "рівне право" не розглядали як "право соціалістичне".

Таким чином, концепція "соціалістичного права" була в умовах перемоги соціалізму з насильницькою колективізацією, ліквідацією куркульства, "капіталістичних елементів" у місті і селі, повною соціалізацією засобів виробництва в країні) природним продовженням уявлень про наявність небуржуазного (пролетарського, радянського) права.

В історії радянської юридичної науки особливе місце займає І Нарада з питань науки радянської держави і права 16-19 липня 1938 р. Її організатором був А. Я. Вишинський, тодішній директор Інституту права й одночасно Генеральний Прокурор СРСР.

Нарада мала всесоюзний характер. У її роботі брало участь 600 провідних юристів (викладачі, практики, теоретики). Мета і задачі Наради: 1. У дусі потреб репресій затвердити єдину тоталітарну загальнообов'язкову практику. 2. Виробити єдино правильну марксистсько-ленінську, сталінсько-більшовицьку лінію ("генеральну лінію") у юридичній науці. 3. З цих позицій переоцінити і відкинути

всі напрямки, підходи і концепції радянських юристів попереднього періоду "як ворожі" і "антирадянські".

У розлогій доповіді і заключному слові Вишинський "викрив" "троцкістсько-бухаринську банду на чолі з Пашуканісом, Криленком і низкою інших зрадників". Він дав остаточне визначення "права", яке прийняла нарада: Право - сукупність правил поведінки, що виражають волю пануючого класу, встановлених у законодавчому порядку, а також звичаїв і правил співжиття, санкціонованих державною владою, застосування яких забезпечується примусовою силою держави з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин і порядків, вигідних і бажаних панівному класу". Так А. Я. Вишинським було закладено основи офіційного "праворозуміння в СРСР. Окрім загального визначення права на Нараді було схвалене і визначення радянського права: "Радянське право є сукупність правил поведінки, встановлених у законодавчому порядку владою трудящих, що виражають їхню волю і застосування яких забезпечується всією примусовою силою соціалістичної держави з метою захисту, закріплення і розвитку відносин і порядків, вигідних і бажаних працюючим, повного й остаточного знищення капіталізму і його пережитків в економіці, побуті і свідомості людей, побудови комуністичного суспільства".

Це визначення права увійшло в радянську літературу як "нормативний", а потім і "вузьконормативний" підхід до права. У наказовому порядку на довгі роки воно стало офіційним і загальнообов'язковим у всіх установах і для усіх.

Таке тлумачення права зберігалося до початку 60-х років. За аналогією з "радянською соціалістичною загальнонародною державою" стали говорити про "радянське соціалістичне загальнонародне право".

З середини 50-х років деякі юристи старшого покоління, відчувши пом'якшення політичного режиму, почали критику визначення права Вишинським. Монополія офіційного "праворозуміння" була порушена. З'являються нові підходи до тлумачення права.

На противагу "вузьконормативному" визначенню права було запропоноване розуміння права як єдності правової норми, правовідношення і правосвідомості (Я. Ф. Миколенко). Розгорнулася полеміка представників "широкого" розуміння права з прихильниками "вузьконормативного" підходу. Обидва напрямки за основу брали наявність "радянського соціалістичного права", під яким малося на увазі неправове радянське законодавство.

Ототожнення права з тоталітарним законодавством, некритичний, апологетичний позитивізм, наявний в обох підходах, виключали саму можливість правової оцінки закону, розрізнення і зіставлення права і закону, протиставлення права правопорушувальному законодавству.

На початку 70-х років, в ході дискусій про праворозуміння була висунута концепція розрізнення права і закону, що обґрунтовує розуміння права як необхідної форми і міри (норми) свободи індивідів. Така юридична концепція праворозуміння дала можливість виявити відсутність у "соціалістичного права" і законодавства мінімально необхідної якості права - правового принципу формальної рівності і свободи індивідів. Дана концепція сприяла аналізу і розумінню тих умов і передумов, за яких взагалі можливе право, правовий закон,

правова держава.